

Journal of Lyrical Literature Researches
University of Sistan and Baluchestan
Vol. 19/ No.37/ Autumn& Winter2021-2022(pp.31-36)

Marziye Esmailzade Mobareke

Ph.D student in Persian language and literature, University of Esfahan,Iran

Mohsen Mohamai Fesharaki(responsible author)

Email: m.mohammadi@litr.ui.ac.ir

Associate Professor of Persian Language and Literature Dept, University of Esfahan,Iran

DOI: 10.22111/jllr.2021.32194.2618

**A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in
Nizami's *Khosrow & Shirin* and *Leily & Majnun***

Abstract

The central questions in this study are as follows, what type of dialogues does Nizami employ in *Khosrow o Shirin* and *Leily o Majnun*? What is the purpose and function of dialogues in these stories, and what can be achieved by comparing the frequency and type of dialogues in these stories? The dialogues in the story make action and we can see the function of the dialogue in the position and space of a text. This research studies the element of dialogue in two Nizamis' poems: "Khosrow & Shirin" and "Leily & Majnoon", and shows the position of dialogues in the context of the story. In the study, it was observed that about 51% of the story of *Khosrow and Shirin* and about 28% of the story of 'Leily & Majnoon' is dialogue. The dialogues in both stories are fit with its content, because the Nizami has created a different way of speaking and different functions for the dialogue that it is due to spaces and contents of story. Dialogue in 'Khosrow & Shirin' has more abundance and diverse functions because of dynamism of the characters. Lower variation of the types of conversation in 'Leily & Majnoon' is related to factors such as storytelling style, insolent character of Majnoon and in general, static characters.

Keywords: *Khosrow&Shirin, Leily&Majnoon, Dialogue*

1- Introduction

“Dialogue” is a form of interaction between people that emphasizes the free exchange of ideas, mutual respect, and has a bearing on the narrative as well since by use of which the author other than describing the details of incidents or appearance of the protagonists can portray the “semi-conscious” flow of the characters’ psyche and move the action forward (Forster, 1973: 110-111) Dialogue is a kind of “action” that helps with mobility and dynamism of the story considering that dialogue always flows between two sides or more (Mirsadeghi, 2015:606). By providing a medium for indirect narration and creating action and suspense, dialogue endows the story with depth and content. On top of that, “by dragging the characters into conflict and struggle, dialogue builds up tension in the story” (Campton 2013:111).The central questions in this study are as follows, What type of dialogues does Nizami employ in *Khosrow o Shirin* and *Leily o Majnun*? What is the purpose and function of dialogues in these stories, and what can be achieved by comparing the frequency and type of dialogues in these stories?

2- Research Methodology

To analyze and compare the dialogues in *Khosrow o Shirin*, and *Leily o Majnun*, first the relevant verses were extracted and then examined through description and content analysis.

3- Discussion

Of 5130 verses narrating the tale of Khosrow and Shirin _from the beginning of the account of Khosrow and Shirin to the end where Shirin loses her life in Khosrow’s crypt_ 2546 verses that roughly amount to 51% of the tale, revolve around dialogues. In the case of *Leily o Majnun*, there are 2819 verses from the onset to the death of Majnun on Leily’s grave, 804 of which that is about 28% are dialogues, the sheer volume of which shows the significance of this element in the formation of the structure and acts as a motor that moves the story forward. Exploring all kinds of dialogues and their functions in the tale of *Khosrow o Shirin* and comparing the dialogues to *Leily o Majnun* testifies to the fact that

Nizami deliberately employs this element to enrich his narrative, based on the milieu and locus of the story.

These dialogues contain demand, reproach, description, hortation, action stimulus, inquiry, and retort, all of which are explored and compared in this study in both *Leily o Majnun* and *Khosrow o Shirin*.

4- Conclusion

Half of the structure in *Khosrow o Shirin* and about 28% of *Leily o Majnun* is propelled by the element of dialogue that in *Khosrow o Shirin* other than high frequency, has more variety and carries out more functions than the story of *Leily o Majnun*.

Dialogues of demand in *Leily o Majnun* help with characterization and suspense, whereas in *Khosrow o Shirin* on top of these, are elements of denouement in the narrative. The most important point of conflict in *Khosrow o Shirin*, are those dialogues in which Khosrow asks to be reunited with Shirin, in response to which there raises reproach, threat, description and recounting, conceit and making excuse. In *Leily o Majnun* however, there is nothing Majnun demands of Leily, but the dialogues contain descriptions of Majnun's disturbed mind and are a reason to explain the rejection of Majnun's father's marriage offer by Leily's father. Characters in *Leily o Majnun* are described directly by Nizami, whereas in *Khosrow o Shirin* the descriptions of characters are inferred through dialogues. Frequency of future tense verbs of Khosrow and Shirin's dialogues gives the story mobility and dynamism whereas in Leily and Majnun's dialogues the frequency of past tense verbs in describing characters underscores the presence of Nizami as a narrator.

Hortatory dialogues in *Leily o Majnun* mostly contain advising Majnun in keeping with the content of the narrative and Majnun's state of mind. Whereas in *Khosrow o Shirin* save for Shirin and Mahinbanu's dialogue in which Shirin pledges to be lawfully married to Khosrow that sparks off conflict and suspense, other hortatory dialogues are serving to expand the didactic aspects of the story.

Stimulatory dialogues are only found in *Khosrow o Shirin* and include provocative news, reports, and rivals making entry into the story that unfold through dialogues.

Inquisitive dialogues in *Leily o Majnun* contribute to a distinct portrayal of Majnun and a justification of his strange deeds while in *Khosrow o Shirin* this kind of dialogue is a preface to making decisions and actions that reveal the qualities of characters.

The retort that in *Khosrow o Shirin* encompasses Khosrow and Farhad's dialogue fulfills the functions of creating tension, characterizing Khosrow and Farhad, reminding the character's aspirations, and compelling the audience's attention to keep reading the poem.

5-References

- 1- Allott, Mariam Farris, **Novelists on the Novel**, translated by Ali Mohammad Haghshenas, Iran, Tehran: Markaz, (1989).
- 2- Anvari, Hasan, **Sokhan Great Dictionary**, Iran, Tehran: Sokhan, (2007)
- 3- Bishop, Leonard, **Dare to Be a great Writer**, translated by Mohsen Soleymani, Iran, Tehran: Sooreye Mehr, (2012).
- 4- Daad, Sima, **A Glossary of Literary Terms**, Iran, Tehran: Morvarid, (2008).
- 5- Dorpar, M & M.J Yahaghi, '**An Analysis of the Relationships between the Characters in Nizami's Leyli & Majnoon**', *Boostan Adab*, Vol2, Issue3, pp 65- 89, (2010).
- 6- **Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy**, Edit by Philips.D. (Denis) C, California: Sage Publication, (2014).
- 7- Forster, Edward Morgan, **Aspects of the Novel**, translated by Ebrahim Yunesi, Iran, Tehran: Amirkabir, (1973).
- 8- Halsey, Charles Srorrs, *an Etymology of Latin and Greek*, Boston: Ginn, Heath, (1834).
- 9- Hasani Jaliliyan, M & Others, '**The Analysis and Comparison of Nizami and Dehlani's Characterization through Dialogues between Leili and Majnoon**', *Textual Characterization of Persian literature*, Vol 10, Issue 3, pp 55- 72, (2018).

- 10- Kempton, Gloria, **Dialogue Techniques**, translated by Fahime Mohammad Semsar, Iran, Tehran: Sureh, (2013).
- 11- Laertius, Diogenes, *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*, translated by C. D. Yonge, London: Bohn, (1853).
- 12- Mahmudabadi, Ashraf & Ali Asghar Babasafari, '**Analysis of Fictions in Nizami's Khosrow & Shirin and Nazer & Manzur of Vahshi Bafghi**' Journal of Baharestane Sokhan, Vol 14, Issue 38, pp 145- 170, (2017).
- 13- Mašhadi. Mohammad Amir & E. Mirbaluchzayi. '**Majnoon's Love from the Psychoanalysis Perspective Based on Leyli and Majnoon**', Journal of Lyrical Literature Researches, Vol 11, issue 21, (2014).
- 14- Mashadi. Mohammad Amir & E. Mirbaluchzayi. '**The Element of Conflict in Nizami's Long Poem, hosrow and Shirin**', Journal of Lyrical Literature Researches, Vol 11, issue 21. Pp 163- 180, (2014).
- 15- Mirsadeghi, Jamal & M. Mirsadeghi, **Dictionary of Art of Fiction Writing**, Iran, Tehran: Mahnaz, (2008).
- 16- Mirsadeghi, Jamal, *Essential of Fictions*, Iran, Tehran: Sokhan, (2015).
- 17- Morrell, Jessica Page. **Between the Lines (master the subtle elements of fiction writing)**. U.S.A: Writers Digest Books, (2006).
- 18- Nizami, Elyas ibn Yousef, **Leily & Majnoon**, Edited by H. Vahid Dastgerdi, Iran, Tehran: Ghatre, (2009).
- 19- Nizami, Elyas ibn Yousef, **Khosrow & Shirin**, Edited by H. Vahid Dastgerdi, Iran, Tehran: Ghatre, (2014).
- 20- Nowroozi, Zeynab, '**The Structural Analysis of Khosrow Farhad's Debate in Nezami Ganjani's Khosrow and Shirin**', Journal of Lyrical Literature Researches, Vol 7, issue 12. pp 159- 178, (2009).
- 21- Rabiee Mazraeshahi, E & M.R Mowahedi, Journal of Literary Studies, Vol3, Issue 5, pp 125- 155, (2011).

- 22- Shirkawand, Vahide & S.A. Hoseini, **‘Dialogue and Dramatic Characterization in Nizami’s Lyrics: Khosro and Shirin’**, Journal of Research Allegory in Persian Language and literature, Vol 6, Issue 22, pp 167- 180, (2015).
- 23- Spranzi, Marta. **Art of Dialectic and Rhetoric**. Netherlands, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, (2011).
- 24- Yunesi, Ebrahim, **Art of Fiction Writing**, Iran, Tehran: Sohravardi, (1986).
- 25- Zarrinkob, Abdolhosein, **Nizami’s Search for Utopia**, Iran, Tehran: Sokhan, (2007).

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

۳۷ | A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in Nizami's...

پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان

سال ۱۹ شماره ۳۷ پاییز و زمستان ۱۴۰۰ (صص ۵۸-۳۷)

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

۱-مرضیه اسماعیل‌زاده مبارکه

۲-محسن محمدی فشارکی

DOI: 10.22111/jllr.2021.32194.2618

چکیده

این پژوهش به بررسی عنصر گفت‌وگو در دو منظومه خسرو و شیرین و لیلی و مجنون می‌پردازد و جایگاه گفت‌وگوها را در بافت موقعیتی دو داستان نشان می‌دهد. در بررسی صورت گرفته مشاهده شد که حدود ۵۱ درصد از داستان خسرو و شیرین و حدود ۲۸ درصد از داستان لیلی و مجنون را گفت‌وگو تشکیل می‌دهد. گفت‌وگوها در هر دو اثر منطبق با درون‌مایه آن است چرا که نظامی با توجه به تفاوت فضای دو داستان، شیوه بیان و کارکردهای متفاوتی برای گفت‌وگوها خلق کرده است. گفت‌وگو در خسرو و شیرین به دلیل پویا بودن شخصیت‌ها فراوانی بیشتر و کارکردهای متنوع‌تری نیز دارد. تنوع کمتر انواع گفت‌وگو در لیلی و مجنون با عواملی چون شیوه روایت داستان، شخصیت‌گوشه‌گیر مجنون و انزوای لیلی و رازداری لیلی و به طور کلی ایستایی شخصیت‌ها مرتبط است. در مقاله حاضر به روش توصیفی و تحلیل محتوا به این پرسش پاسخ داده شده است که نظامی از چه نوع گفت‌وگوهایی در خسرو و شیرین و لیلی و مجنون استفاده کرده و تأثیر، هدف و کارکرد این گفت‌وگوها در این دو منظومه به چه صورت بوده است؟

کلید واژه‌ها: خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، گفت‌وگو

۱- مقدمه

«گفت‌وگو» یا «دیالوگ» (Dialogue) به فرمی از ارتباط گفته می‌شود که میان افراد شکل می‌گیرد و بر تبادل آزادانه ایده‌ها و احترام متقابل تأکید دارد. (Encyclopedia of Educational...2014→Dialogue) و در داستان نیز، در شیوه روایت‌پردازی موثر است زیرا

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان

۲- دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) Email: m.mohammadi@ltr.ui.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳/۴/۱۴۰۰

تاریخ دریافت: ۲۲/۹/۹۹

نویسنده می‌تواند علاوه بر توصیف جزئیاتِ حوادث و ظاهر قهرمانان داستان، جریان «نیمه آگاه» روان شخصیت‌ها را در قالب گفت‌وگو نشان دهد و عمل داستانی را با گفت‌وگو پیش ببرد. (فورستر، ۱۳۵۲: ۱۱۰-۱۱۱) بنابراین عمل یا کنش داستانی که «رشته حوادث و وضعیت و موقعیت‌هایی است که به موضوع ادبیات، چه نثر، چه شعر روایتی شکل می‌دهد و گاهی معادل پیرنگ به کار می‌رود» (میرصادقی، ۱۳۸۷: ۲۲۹) در گفت‌وگوها می‌تواند متجلی شود. ایجاد گفت‌وگویی جهت‌مند و جذاب در داستان کاری است بس دشوار و «درستی و اصالت آن در گرو آمیزه ظریفی است از «واقعیت» و آنچه زاده سبک‌پردازی است». (آلوت، ۱۳۶۸: ۵۰۷-۵۰۸) در مقاله حاضر دیالوگ‌ها از نظر محتوایی تقسیم‌بندی و تلاش شده است تا کارکرد و تاثیر گفت‌وگو در معرفی شخصیت‌ها و ارتباطشان با درون‌مایه داستان نشان داده شود. لذا تک‌گویی (Monologue) و گفتگوهایی که واکنش غیرکلامی دارند از حوزه این پژوهش خارج است. ذکر این نکته نیز ضروری است که چون در هر گفت‌وگویی ممکن است انگیزه کنش چیزی و پیام نهفته در واکنش چیز دیگری باشد، برخی از گفت‌وگوها از لحاظ محتوایی می‌توانند ذیل بیش از یک عنوان قرار گیرند. به همین خاطر در تقسیم‌بندی، محتوای غالب در نظر گرفته شده و به مواردی که تمایز اغراض کنش و واکنش در آن وجود دارد، اشاره شده است.

۱-۱- بیان مساله و سوالات تحقیق

گفت‌وگو نوعی «کنش داستانی» است و باعث ایجاد تحرک و پویایی در داستان می‌شود. چرا که در گفت‌وگو همواره چیزی اتفاق می‌افتد که بر اثر صحبت دو یا چند نفر صورت گرفته است. (میرصادقی، ۱۳۹۴: ۶۰۶) گفت‌وگوها با فراهم کردن قالبی برای روایت غیرمستقیم و ایجاد حادثه و تعلیق به داستان عمق و محتوا می‌بخشد علاوه بر آن «با وارد کردن شخصیت‌ها در درگیری و کشمکش از گفت‌وگو استفاده می‌شود تا کشمکش داستان افزایش یابد.» (کمپتون، ۱۳۹۲: ۱۱۱) لذا پرسش‌های اصلی مطرح شده در این پژوهش عبارت است از: ۱- نظامی از چه نوع گفت‌وگوهایی در خسرو و شیرین و لیلی و مجنون استفاده کرده است؟ ۲- هدف و کارکرد گفت‌وگوها در این دو داستان چیست و با مقایسه میزان و نوع گفت‌وگوها در دو داستان چه نتایج حاصل می‌شود؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

با بررسی گفت‌وگوهای دو منظومه نظامی، مشاهده شد که از ۵۱۳۰ بیت روایت داستان خسرو و

شیرین - از آغاز داستان خسرو و شیرین تا پایان جان دادن شیرین در دخمه‌ی خسرو - ۲۵۴۶ بیت، یعنی حدود پنجاه و یک درصد داستان را گفت‌وگو تشکیل می‌دهد و در لیلی و مجنون از آغاز داستان تا وفات مجنون بر سر قبر لیلی ۲۸۱۹ بیت است که ۸۰۴ بیت، یعنی حدود ۲۸ درصد آن گفت‌وگو است. این حجم از گفت‌وگو نشان‌دهنده‌ی اهمیت این عنصر داستانی در شکل‌گیری ساختار و پیشبرد روایت است. تحقیق و بررسی درباره‌ی انواع گفت‌وگو و کارکرد آن در داستان خسرو و شیرین و مقایسه‌ی گفت‌وگوها با داستان لیلی و مجنون از این جهت حائز اهمیت است که نشان خواهد داد نظامی آگاهانه از این عنصر داستانی بهره برده و در هر داستانی بر اساس فضا و موقعیت داستان، گفت‌وگوها را در جهت غنای روایت خود به کار بسته است.

۲-۱- روش تحقیق

در پژوهش حاضر برای بررسی و مقایسه‌ی گفت‌وگوها در خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی، ابتدا ابیات مورد نظر استخراج شد و سپس به روش توصیفی و تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفت.

۴-۱- پیشینه تحقیق

درباره‌ی بررسی تطبیقی گفت‌وگوهای خسرو و شیرین و لیلی و مجنون به صورت مجزا مقاله‌ای تالیف نشده است؛ اما در مقالاتی عناصر داستانی را در خسرو و شیرین یا خمسه‌ی نظامی بررسی کرده‌اند. در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی عناصر داستانی در خمسه‌ی نظامی» با ذکر چند نمونه ادعا شده است که «گفت‌وگوها در داستان [خسرو و شیرین] از نوع واگویه‌ی درونی است. واگویه‌ی درونی منظور جملاتی است که شخصیت با خود واگویه می‌کند و مخاطب معینی ندارد». (ربیعی و موحدی، ۱۳۸۹: ۱۳۳) در مقاله‌ی دیگری با عنوان «تحلیل عناصر داستانی در خسرو و شیرین نظامی و ناظر و منظور وحشی بافقی»، مطلب فوق با ذکر همان نمونه‌ها ولی بدون ارجاع قید و اضافه شده است که «گفت‌وگوها در داستان خسرو و شیرین جملاتی است که شخصیت‌ها با خود می‌گویند بیشتر گله و شکایت درونی است که مخاطب خاص و مشخصی هم ندارد». (محمودآبادی و باباصفری، ۱۳۹۶: ۱۶۵) در صورتی که مقدمه‌ی منظومه‌ی خسرو و شیرین نیز با گفت‌وگوی نظامی و دوست ملامتگرش آغاز می‌شود و می‌تواند براثت استهلالی برای عنصر گفت‌وگو در خسرو و شیرین باشد. همچنین در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی

عنصر گفت‌وگو در خسرو و شیرین نظامی» (۱۳۹۰) از لیلا حسن‌زاده، گفت‌وگوها و تک‌گویی‌ها به صورت جزئی و از لحاظ مضمونی تقسیم‌بندی شده اما درباره‌ی گفت‌وگوها تحلیلی صورت نگرفته است. در مقاله «مقایسه و تحلیل شخصیت‌پردازی نظامی و دهلوی در گفتگوهای لیلی و مجنون» از «جلیلیان و دیگران»، گفت‌وگوها را در چهار بخش گفت‌وگوی مستقیم، تک‌گویی، گفت‌وگو با شخصیت‌های فرعی (باد و آهو و...) و نامه‌نگاری، بررسی و تفاوت بسامد و نوع بیان آن‌ها را با توجه به اختلاف دوره‌ی زمانی این دو شاعر تبیین کرده‌اند. اما در دو منبع اخیر، دریافت صحیحی از معنای گفت‌وگو صورت نگرفته است. چرا که گفت‌وگو به یقین، امری دو سویه است که در واژه dialogue (متشکل از dia به معنای دو و logos به معنای سخن گفتن) (Halsey, 1834:115; Laertius, 1853:130) و در واژه «گفت و گو» نیز لحاظ شده است، در حالی که بخش عمده‌ای از مطالب دو منبع مذکور شامل خطاب کردن و مونولوگ (تک‌گویی) است که با گفت‌وگو و مولفه‌های آن مطابقت ندارد. در مقاله‌ی دیگری با عنوان «گفت و گو و شخصیت‌پردازی نمایشی در منظومه غنایی خسرو و شیرین نظامی» از «شیرکوند و حسینی» با ذکر نمونه‌هایی از گفت‌وگوهای خسرو و شیرین، جنبه‌ی نمایشی این داستان را نشان داده‌اند. اما درباره‌ی مقایسه و بررسی کارکردهای گفت‌وگو و نشان دادن قابلیت‌های آن در این دو اثر تا کنون پژوهشی صورت نگرفته است.

۲- گفتگو در لیلی و مجنون و خسرو و شیرین

چنانکه ذکر شد، ۵۱ درصد داستان خسرو و شیرین و ۲۸ درصد داستان لیلی و مجنون را گفت‌وگو تشکیل می‌دهد. این گفت‌وگوها شامل مواردی چون گفت‌وگوهای طلبی، عتابی، توصیفی، حکمی، محرک عمل، استعلامی و مناظره است که هرکدام به صورت مجزا در «لیلی و مجنون» و «خسرو و شیرین» بررسی و سپس با یکدیگر مقایسه خواهد شد.

۲-۱- گفت‌وگوهای طلبی (درخواستی)

منظور از گفت‌وگوهای طلبی، مواردی است که در فرایند شکل‌گیری گفت‌وگو چیزی درخواست و پاسخی از طرف مقابل به عنوان واکنش دریافت می‌شود. در داستان‌های عاشقانه به‌طور طبیعی، به دلیل اشتیاق عاشق و معشوق برای وصال، گفت‌وگوهای درخواستی بسامد بالایی دارند. «شخصیت‌ها معمولاً برای ایجاد ارتباط بین خویشان و قانع کردن دیگران، حرف می‌زنند.

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

۴۱ A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in Nizami's...

به علاوه می‌توانند نهال داستان و روابط احتمالی آینده را در عمل داستانی زمان حال بکارند». (بیشاپ، ۱۳۹۱: ۵۴) گفت‌وگوی درخواستی می‌تواند انگیزه، نتیجه و کارکردهای گوناگونی داشته باشد. در نتیجه بنابر نوع درخواستِ شخصیت‌ها در یک گفتگو ویژگی‌های شخصیت‌های داستان نیز متجلی می‌شود. گفت‌وگوهای درخواستی در لیلی و مجنون با توجه به نتیجه و کارکرد آن در داستان شامل موارد زیر است:

رفع موانع وصال (اقدام برای گره‌گشایی): - خواستگاری پدر مجنون از پدر لیلی (نظامی، ۱۳۹۳: ۷۱-۷۲) به رسم قبایل عرب که در آن مجنون هیچ‌گونه دخالتی ندارد و «پدر لیلی که شیفتگی مجنون را دریافته است او را شوهری خجسته و سعادت‌بخش نمی‌باید». (عبداللهی و دیگران، ۱۹۴: ۶۴) - درخواست نوفل از مجنون برای رهاکردن دیوانگی در عوض کمک کردن به مجنون (نظامی، ۱۳۹۳: ۱۰۵-۱۰۶) / - درخواست نوفل از قبیله‌ی لیلی برای بردن لیلی (همان: ۱۰۹-۱۱۰) که باز هم مجنون در آن نقشی ندارد و با مخالفت دوباره پدر لیلی مواجه می‌شود. ایجاد مانع برای عاشق (تعلیق داستانی): - تقاضای قبیله‌ی لیلی از نوفل برای خاتمه دادن به جنگ و انصراف از بردن لیلی (همان: ۱۱۷-۱۲۱)

ابراز عشق صادقانه (تبیین شخصیت): - درخواست مجنون از صیاد برای رهاکردن آهو (همان: ۱۲۳-۱۲۴) / - درخواست مجنون از صیاد برای رها کردن گوزن (همان: ۱۲۶-۱۲۷) / - درخواست مجنون از پیرزن برای رها کردن مرد و اسیر کردن خودش (همان: ۱۳۲) / - گفت‌وگوی ابن سلام بغدادی و مجنون و تقاضای ابن سلام برای همراه شدن با مجنون (همان: ۲۲۰-۲۲۴) که به منظور متمایز کردن حالات مجنون از دیگران و برجسته‌سازی شخصیت مجنون، در داستان آمده است.

تقسیم بندی گفت‌وگوهای طلبی در خسرو و شیرین «با توجه به کارکرد و نتیجه آن در داستان» شامل موارد زیر است:

رفع موانع وصال (اقدام برای گره‌گشایی): - درخواست شیرین از مهین‌بانو برای رفتن به شکار (همان: ۷۳) که ماجرای فرار شیرین از گروه ندیمان و عزیمت به دیار خسرو را به دنبال دارد. / - شفاعت کردن خسرو پیش مریم از شیرین (همان: ۱۹۵-۱۹۷) که با مخالفت مریم روبه رو می‌شود. / - درخواست شاپور از شیرین (به دستور خسرو)، مبنی بر اینکه پنهانی و دور از چشم

مریم به قصر خسرو برود (همان: ۱۹۸): که با عتابِ سخت شیرین همراه می‌شود. { با توجه به واکنش شیرین در مقابل درخواست شاپور این گفت‌وگو را جزو دیالوگ‌های عتابی نیز می‌توان قرار داد. } / - درخواست شیرین از شاپور برای نشان دادن نکیسا نزد خود و غزل گفتن از زبان شیرین (همان: ۳۵۸-۳۵۹) / - اذن ازدواج خسرو از موبدان (همان: ۳۸۶-۳۸۷): که در نهایت شیرین به رسم موبدان، کاوین می‌بندد. / - درخواست خسرو از نگهبان قصر شیرین برای پیغام بردن و طلب دیدار (همان: ۳۰۳-۳۰۴).

تقاضای وصال: - درخواست شیرین از خسرو برای رفتن به قصر مهین بانو (همان: ۱۱۷-۱۱۸).
/ - درخواست خسرو از شیرین برای پرپا کردن مجلس عیش. / - درخواست خسرو از شیرین برای هم‌آغوشی (همان: ۱۴۲-۱۴۴) که در پاسخ، شیرین عذر خواسته، روی برمی‌تابد. / - درخواست خسرو برای هم‌آغوشی با شیرین، رویگرداندن شیرین و قهر کردن و رفتن خسرو به روم (همان: ۱۴۲-۱۵۹) / - رفتن خسرو به قصر شیرین و درخواست وصال (۳۰۶-۳۴۳): که بلندترین گفت‌وگوی کتاب نیز هست. پاسخ شیرین به این درخواست می‌تواند جزو گفت‌وگوی عتابی نیز قرار بگیرد.

درخواست عزیمت (تبیین شخصیت): - درخواست ندیمان خسرو از شیرین برای ساختن قصری

دیگر:

اگر فرمان دهی تا کارفرمای	به کوهستان ترا پیدا کند جای
بگفت: آری، بیاید ساختن زود	چنان قصری که شاهنشاه فرمود
	(نظامی، ۱۳۹۳: ۹۱)

- درخواست مهین بانو از خسرو برای اقامت در جایی خوش آب و هوا:

که دارالملک بردع را نوازی	زمستانی در آنجا عیش سازی
هوای گرمسیر است آن طرف را	فراخیها بود آب و علف را
اجابت کرد خسرو گفت: برخیز	تو میرو کامدم من بر اثر نیز
	(همان: ۹۵)

این دو گفت‌وگو در تقابل با یکدیگر قرار می‌گیرد. اولی نمودار شخصیت شیرین مبنی بر گوشه‌نشینی و خوش بودن با خیال یار در انزوای خویش است و دومی نشان‌دهنده شخصیت خسرو و وابستگی‌اش به تفریح و خوشگذرانی است.

۱-۱-۲- مقایسه

گفت‌وگوهای درخواستی در لیلی و مجنون ۲۲۴ بیت است که بیشتر از زبان مجنون و یا خطاب به مجنون بیان می‌شود. اما خلاف آنچه در داستان‌های عاشقانه از جمله «خسرو و شیرین» اتفاق می‌افتد، درخواست‌های مجنون خطاب به معشوقه‌ی خود نیست بلکه این گفت‌وگوها منطبق با حالات دیوانه‌وار مجنون، در صحرا و بیشتر با صیادانی شکا می‌گیرد که شکاری را به بند کشیده‌اند. مجنون برخلاف خسرو، هیچگاه در حضور لیلی چیزی از او طلب نمی‌کند. به عنوان نمونه لیلی و مجنون در بخشی از داستان با راهنمایی پیری در وعده‌گاه حاضر می‌شوند. (نظامی، ۱۳۸۸: ۲۱۲) اما «در این دیدار، دیالوگی مانند گفت‌وگوی خسرو و فرهاد وجود ندارد؛ فقط مجنون است که حرف‌های خودش را می‌زند، درد دل می‌کند، اشتیاقش را ابراز و خواسته‌هایش را بیان می‌کند و راوی در جریان گفت‌وگو مجالی برای پاسخ دادن لیلی فراهم نکرده است» (دُرپر و یاحقی، ۱۳۸۹: ۷۶) آنچه مجنون از عشق می‌طلبد، جسم نیست درحالی که خسرو اولین قدم خردمندانه را در گذر دنیای فانی، خوش‌گذرانی و بودن در کنار معشوق می‌داند. از طرفی، لیلی از مجازات قبیله و ننگ رسوایی می‌هراسد و شیرین بدون هیچ‌گونه تردید و ترسی، برای دیدن خسرو با شبدیز می‌گریزد. بنابراین طبیعی است که بلندترین گفت‌وگوها در خسرو و شیرین بین عاشق و معشوق باشد و در لیلی و مجنون هیچ گفت‌وگویی بین لیلی و مجنون صورت نگیرد. البته نظامی در لیلی و مجنون برای رها شدن از این تنگنا مونولوگ (تک‌گویی) و سخن گفتن شخصیت‌ها را با موجودات و عناصر طبیعی وارد داستان می‌کند (جلیلیان و دیگران، ۱۳۹۷: ۶۰)

کنش یا واکنش در گفت‌وگوهای طلبی لیلی و مجنون اغلب با توصیف لیلی یا مجنون همراه است؛ مثلاً جوابی که پدر لیلی به خواستگاری پدر مجنون می‌دهد، وصف حالات مجنون و سخت‌گیری قبایل عرب درباره سلامت روحی داماد است:

فرزند تو گرچه هست بدرام	فرخ نبود چو هست خودکام
دیوانگی همی نماید	دیوانه حریف ما نشاید...
گوهر به خلل خرید نتوان	در رشته خلل کشید نتوان
دانی که عرب مرا چه گویند؟	این کار کنم مرا چه گویند؟

(نظامی، ۱۳۸۸: ۷۲)

و یا در جواب درخواست نوفل برای رساندن لیلی به مجنون، مجنون دیوانگی خود را توصیف می‌کند:

او را به چو من رمیده خویی	مادر ندهد به هیچ رویی
گُل را نتوان به باد دادن	مه زاده به دیو زاد دادن
او را سوی ما کجا طواف است؟	دیوانه و ماه نو گزاف است...

(همان: ۱۰۶)

و یا درخواست مجنون از صیادان برای رها کردن آهو و گوزن با توصیف و تشبیه صید به لیلی همراه است. (همان: ۱۲۳ و ۱۳۲) به طور کلی نظامی در «لیلی و مجنون» برای دلایلی که شخصیت‌ها بر زبان می‌آورند، از شیوهی «توصیفی» استفاده می‌کند؛ اگر پدر لیلی به خواستگاری جواب منفی می‌دهد، دلیل عملش، توصیف حالات مجنون و اگر مجنون صیدی را می‌رهاند دلیلش وصف جمال یار است. به عبارت دیگر، روابط علت و معلولی در گفت‌وگوها با عنصر توصیف توجیه‌پذیر می‌شود. در مورد خسرو و شیرین که دارای ۹۱۶ بیت گفت‌وگو با مضمون درخواست است، گفت‌وگوها با تصمیم‌گیری و کنش شخصیت‌ها توأم و با توجه به ایجاد کنش و تنش در داستان، برجسته‌ترین نوع گفت‌وگو برای پیشبرد داستان نیز محسوب می‌شود. گفت‌وگوها گرم و پُراحساس است و با درون‌مایه‌ی عاشقانه‌ی داستان کاملاً مطابقت دارد. کنش‌های درخواستی در خسرو و شیرین بیشتر با هدف رفع موانع وصال و درخواست وصال شکل گرفته است و در واکنش به این درخواست‌ها موارد مختلفی چون: تفاخر: در تعریف شیرین از خود نزد خسرو (نظامی، ۱۳۹۳: ۳۱۵ - ۳۱۶): توصیف و شرح حال: در جواب شیرین به شاپور:

ببین تا چند بار اینجا فتادم	به غمخواری و خواری دل نه‌فادم
نیفتاد آن رفیق بی‌وفا را	که بفرستد سلامی خشک ما را
قضای بد نگر کامد مرا پیش	خسک بر خستگی و خار بر ریش
به گل چیدن بدم در خار ماندم	به کاری می‌شدم در بار ماندم...

(همان: ۲۰۱)

تهدید: آنجا که در جواب درخواست خسرو، مریم می‌گوید:

به تاج قیصر و تخت شهنشاه	که گزر شیرین بدین کشور کند راه
به گردن برنهم مشکین رسن را	برآویزم ز جور خویشتن را

(همان: ۱۹۷)

و موارد دیگری چون بهانه آوردن (همان: ۱۴۴) و قهر و عتاب (همان: ۱۵۹) مشاهده می‌شود. در واقع پیچیده‌تر بودن داستان، پویایی شخصیت‌ها و حالات و عملکردهای متفاوتشان، کنش‌های مختلفی را رقم می‌زند. علاوه بر این‌ها، یکی از کارکردهای گفت‌وگو، بازگویی داستان (Flashback) است؛ به عبارت دیگر، گفت‌وگو روشی سریع، برای درج اتفاقات گذشته هنگام صحبت کردن شخصیت‌های داستان با یکدیگر است که در بهترین شرایط نویسنده از بیان وقایع گذشته چیزی به کنش زمان حال اضافه می‌کند. (Morrell, 2006: 29) در منظومه لیلی و مجنون چنین کارکردی در گفت‌وگو مشاهده نمی‌شود اما خسرو و شیرین هنگام پاسخ‌دادن به درخواست یکدیگر، وقایع گذشته را مرور و کنش عتاب و شکوه از یکدیگر را -در زمان حال- توجیه می‌کنند. به عنوان نمونه شیرین ضمن رد درخواست خسرو، بی‌وفایی خسرو و ماجرای مریم و شکر اصفهانی را یادآوری می‌کند:

مکن پرده‌داری در مهد شاهان	تو را آن بس که کردی در سپاهان
تو با شکر توانی کرد این شور	نه با شیرین که بر شکر کند زور...
مزن شمشیر بر شیرین مظلوم	ترا آن بس که بردی نیزه در روم

(نظامی، ۱۳۹۳: ۳۰۸-۳۰۹)

۲-۲- گفت‌وگوهای عتابی

عتاب در لغت به معنای: عصبانیت نسبت به کسی و پرخاش به او؛ تندی و سرزنش و ملامت است. (فرهنگ سخن، ذیل عتاب). و منظور از گفت‌وگوهای عتابی، گفت‌وگوهایی است که محتوای گله و شکایت دارد. در لیلی و مجنون دو نمونه از گفت‌وگوهای عتابی وجود دارد: - عتاب مجنون با نوفل به خاطر عدم حمایتش از مجنون (نظامی، ۱۳۹۳: ۱۱۴-۱۱۵). - عتاب لیلی با ابن سلام به خاطر نزدیک شدن به او (همان: ۱۲۳-۱۲۴). گفت‌وگوهای عتابی در خسرو و شیرین گاهی با گفت‌وگوهای درخواستی -بالاخص در پاسخ درخواست وصال، هم‌پوشانی دارد که شامل موارد زیر می‌شود: - گفت‌وگوی شیرین با شاپور و گله کردن از بی‌وفایی خسرو (۱۹۹-۲۱۵). - شکایت شیرین از بی‌وفایی خسرو (۳۰۶-۳۴۳) بیت که در آن تقاضای خسرو درخواست وصال است اما پاسخ شیرین جنبه عتابی دارد. / - شکایت خسرو از بی‌مهری شیرین نزد شاپور (۳۴۶-۳۵۰)

۱-۲-۲- مقایسه

گفت‌وگوی عتابی مجنون کوتاه است اما تند و سرشار از تعریض و کنایه:

احسنت! زهی امیدواری!	به زین نبود تمام کاری
این بود بلندی کلاهت؟	شمشیر کشیدن سپاهت؟
این بود حساب زورمندیت	وین بود فسون زورمندیت؟...

(نظامی، ۱۳۸۸: ۱۱۴)

و نتیجه‌اش تحریک نوفل برای جنگ دوباره است و گفت‌وگوی لیلی حاوی تهدید و نتیجه‌اش تسلیم شدن ابن سلام در برابر درخواست لیلی است. اما گفت‌وگوهای عتابی در خسرو و شیرین برخلاف لیلی و مجنون طولانی‌تر است و حاوی مضامین مختلفی همچون: تعریض و کنایه (نظامی، ۱۳۹۳: ۱۵۹)، شرح حال و بازگویی رخدادها (همان: ۲۰۱ و ۳۴۶)، اظهار ندامت (همان: ۲۰۶) و تفاخر و تهدید: (همان: ۲۰۴) است. کوتاهی عتاب در لیلی و مجنون نشان‌دهنده‌ی شخصیت گوشه‌گیر این دو و بلندی گفت‌وگوهای عتابی در خسرو و شیرین بیانگر برون‌گرا بودن شخصیت‌های داستان است.

۳-۲- گفتگوهای توصیفی

منظور از گفتگوهای توصیفی، گفت‌وگوهایی است که دربردارنده‌ی «توصیف و ویژگی شخصیت‌ها»ی داستان و «شرح حال» آنها است. «برای انجام توصیف در روایت از سه شیوه‌ی توصیف یا توضیح مستقیم، توصیف به یاری گفت‌وگو و توصیف به وسیله‌ی آکسیون می‌توان استفاده کرد و بهترین و موثرترین راه این است که نویسنده این سه شیوه را به هم بیامیزد.» (یونسی، ۱۳۶۵: ۲۷۱) البته توصیف را در تمام انواع گفت‌وگو می‌توان یافت اما گفت‌وگوهای توصیفی انگیزه شرح حال دارند و بدین منظور شکل گرفته‌اند. درگفتگوهای توصیفی، صنعت تشبیه و استعاره بسامد بالایی دارد چراکه پایه و اساس وصف حال در شعر، استفاده از صنعت تشبیه و استعاره است. و اما گفت‌وگوهای توصیفی در لیلی و مجنون شامل موارد زیر است - نامه لیلی به مجنون و پاسخی که مجنون در جواب نامه می‌دهد. (نظامی، ۱۳۸۸: ۱۸۷-۱۹۸) که البته پاسخ مجنون بیشتر محتوای شکایت دارد تا شرح حال. / - گفت‌وگوی لیلی و پیر رهگذر درباره‌ی مجنون (همان: ۲۱۰) در خسرو و شیرین، برای توصیف و شرح حال چند نوع کارکرد می‌توان قائل شد: (۱) شخصیت پردازی با بیان احساسات فردی (۲) پی‌ریزی طرح داستان

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

47 | A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in Nizami's...

۳) محرک عمل (ایجاد انگیزه برای کنش) در بعضی موارد، هر سه کارکرد را در یک گفت‌وگو می‌توان مشاهده کرد. این گفت‌وگوها بدین شرح است: - «گفت‌وگوی شاپور و خسرو» (نظامی، ۱۳۹۳: ۴۸-۵۶): در این گفت‌وگوی ۱۱۲ بیتی، طرح داستان خسرو و شیرین - علاقه‌مند شدن خسرو برای به دست آوردن شیرین - شکل می‌گیرد. وصف پادشاهی مهین بانو (شمیرا)، وصف جمال شیرین و ندیمان‌ش و وصف شب‌دیز همه، از زبان شاپور و در گفت‌وگوی او با خسرو بیان می‌شود. بنابراین باید توجه کرد که در داستان، ابیات معروف:

پری رویی پری بگذار، ماهی به زیر مقنعه صاحب‌کلاهی

شب افروزی چو مهتاب جوانی سیه چشمی چو آب زندگانی

(همان: ۵۰)

از زبان شاپور، پیشکار خسرو پرویز نقل می‌شود و با توجه به اینکه روایت‌گر می‌تواند «از طریق گفت‌وگو احساسات مثبت و منفی را در خواننده نسبت به شخصیت‌ها به وجود آورد». (کمپتون، ۱۳۹۲: ۲۱) خواننده‌ی داستان خسرو و شیرین نیز، از همان آغاز داستان، شیرین را زیبا و خویش‌تن‌دار، شاپور را وظیفه‌شناس و خسرو را به عنوان فردی عیاش می‌شناسد. چرا که «در مرام خسرو، نفع شخصی بر هر چیزی ترجیح دارد و تعامل او با عشق شیرین نیز بر اساس همین نوع نگرش تعریف می‌شود.» (مشهدی، ۱۳۹۲: ۱۷۳) اما مهمتر آنکه این گفتگو محرکی است برای خسرو تا پس از سخنان شاپور، برای به دست آوردن شیرین اقدام کند:

به خلوت داستان خواننده را خواند بسی زین داستان با وی سخن راند

بدو گفت ای به کار آمد وفادار به کار آیم کنون کز دست شد کار...

تو را باید شدن چون بت پرستان به دست آوردن آن بت را به دستان

(نظامی، ۱۳۹۳: ۵۴)

بنابراین مشاهده می‌شود که در گفت‌وگوی شاپور و خسرو در آغاز داستان هر سه کارکرد توصیف یعنی: شخصیت‌پردازی، پی‌ریزی طرح داستان و ایجاد انگیزه برای کنش وجود دارد. - «وصف حال شیرین از زبان خود برای شاپور»: زمانی که شاپور وارد قصر شیرین و جویای احوال وی می‌شود، شیرین هم از حالت و احساسی که در میان ندیمان خسرو داشته سخن می‌گوید و هم شیوه‌ی برخورد و رفتار ندیمان را شرح کرده، در ترازوی نقد می‌نهد. در پایان گفت‌وگو نیز، بر پشت گلگون سوار و به «گلزار مراد شاه» رهسپار می‌شود. / - «افسانه سرایی ده

دختر» (نظامی، ۱۳۹۳: ۱۳۴-۱۳۷): که در پوشش استعاره و با بیان غیرمستقیم، شرح دیدار خسرو و شیرین بیان می‌شود. / - «سرودگفتن بارید و نکیسا در بزم خسرو» (نظامی، ۱۳۹۳: ۳۵۹-۳۷۹) که با ترانه‌سرایی بارید از زبان خسرو و ترانه‌سرایی نکیسا از زبان شیرین، نوعی «حسن طلب» شاعرانه را در خود نهان دارد. / - «وصف حال شیرین از زبان شاپور نزد خسرو»: (همان: ۳۸۰-۳۸۱) که در آن نگرانی شیرین برای ازدواج رسمی و حفظ آبرو مطرح می‌شود. / - «گفت‌وگوی خسرو و بزرگ‌امید درباره‌ی شیرویه»: (۴۱۲-۴۱۳) که با عنوان «صفت شیرویه و انجام خسرو» در کتاب آمده است. برشمردن صفات شیرویه از زبان خسرو در واقع براعت استهلالی است برای پدرگشی شیرویه.

۱-۳-۲- مقایسه

نظامی در لیلی و مجنون روایتگر رویدادها و کنش‌های داستانی است و در خسرو و شیرین روایتگر گفت‌وگوهاست. توصیف در لیلی و مجنون از زبان نظامی و به عبارتی به شیوه‌ی توصیف مستقیمِ راوی تجلی می‌یابد. به همین دلیل، حضور راوی بیرونی در لیلی و مجنون محسوس‌تر از خسرو و شیرین به نظر می‌رسد. به عنوان نمونه توصیف لیلی و مجنون از زبان روایتگر داستان بیان می‌شود:

قیس هنری به علم خواندن	یاقوت لبش به دُر فشاندن
بود از صدف دگر قبیله	ناسفته دُریش هم طویله
آفت نرسیده دختری خوب	چون عقل به نام نیک منسوب

(نظامی، ۱۳۸۸: ۶۰)

اما چنانکه ذکر شد، توصیف شیرین، از زبان شاپور و در گفت‌وگوی او با خسرو شکل می‌گیرد. علت دیگری که حضور نظامی را در خسرو و شیرین کم‌رنگ‌تر و در لیلی و مجنون محسوس‌تر می‌کند، شیوه‌ی روایتگری است. در گفت‌وگوی روایی -برخلاف گفت‌وگوی دراماتیک- نویسنده به عنوان روایتگر، گزارشگر یک گفت‌وگو است. (Spranzi, 2011: 151) اما در یک گفت‌وگوی روایی نیز، حضور راوی درونی و راوی بیرونی تغییرات عمده‌ای در داستان ایجاد می‌کند. در لیلی و مجنون، دانای کل، خود، اتفاقی را که رخ داده، روایت می‌کند، به همین خاطر فعل‌ها همواره در زمان گذشته به کار می‌روند. این امر از زنده‌بودن داستان می‌کاهد در حالی که در خسرو و شیرین، گفت‌وگوها همواره جریان دارد و علاوه بر روایتگریِ راوی، داستان

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

۴۹ | A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in Nizami's...

با گفت‌وگو پیش می‌رود و زمان افعال در گفت‌وگوها، حال و آینده است. به عنوان نمونه، زمان افعال را، در توصیف لیلی که مستقیم از زبان راوی بیرونی، بیان شده و توصیف شیرین که از زبان راوی درونی، شاپور و در گفت‌وگو با خسرو روایت شده، در ده بیت مقایسه می‌کنیم:

لیلی که به خوبی آیتی بود/ وانگشت کش ولایتی بود/ سیراب گلش پیاله در دست/ از غنچه‌ی
نوبری برون جست/ سرو سهیش کشیده‌تر شد/ میگون رطبش رسیده‌تر شد/ می‌رست به باغ
دلفروزی/ می‌کرد به غمزه خلق‌سوزی/ از جادویی که در نظر داشت/ صد ملک به نیم غمزه
برداشت/ می‌کرد به وقت غمزه سازی/ بر تازی و ترک ترکنازی/ صیدی ز کمند او نمی‌رست/
غمزش بگرفت و زلف بریست/ از آهوی چشم نافه‌وارش/ هم نافه، هم آهوان شکارش/ وز حلقه-
ی زلف وقت نخجیر/ بر گردن شیر بست زنجیر/ از چهره گل از لب انگبین کرد/ کان دید طبرزد،
آفرین کرد (نظامی، ۱۳۸۸: ۹۲-۹۳)

در ده بیت مذکور، ۱۷ فعل به کار رفته که همگی مربوط به زمان گذشته است. اما ابیاتی که در آن شیرین از زبان شاپور وصف شده: نمک دارد لبش در خنده پیوست/ نمک شیرین
نباشد وان او هست / تو گوئی بینش تیغی ست از سیم/ که کرد آن تیغ سیبی را به دو نیم/ ز
ماهش صد قصب را رخنه یابی/ چو ماهش رخنه‌ای بر رخ نیابی / به شمعش بر بسی پروانه بینی /
ز نازش سوی کس پروا نه بینی / صبا از زلف و رویش حله‌پوش است/ گهی قاقم گهی قندز
فروش است/ موکل کرده بر هر غمزه غنجی / زنج چون سیب و غبغب چون ترنجی/ رخس
تقویم انجم را زده راه/ فشانده دست بر خورشید و بر ماه/ ز لعلش بوسه را پاسخ نخیزد/ که لعل
ار وا گشاید دُر بریزد / نهاده گردن آهو گردنش را/ به آب چشم شسته دامنش را/ به چشم آهوان
آن چشمه نوش / دهد شیرافکنان را خواب خرگوش (نظامی، ۱۳۹۳: ۵۱)

گفت‌وگو در خسرو و شیرین با افعال مضارع روایت می‌شود. در ده بیتی که ذکر شد، ۱۹ مورد فعل به کار رفته که بر زمان حال و آینده دلالت دارد. بنابراین، در لیلی و مجنون، زمان ماضی را راوی بیرونی (نظامی) و در خسرو و شیرین، زمان مضارع را راوی درونی روایت می‌کند. هر دو داستان در کلیتشان با زمان ماضی راوی بیرونی (نظامی) روایت می‌شوند اما اگر راوی درونی وجود نداشته باشد زمان مضارع هم در داستان ایجاد نخواهد شد. زمان مضارع، که در

خسرو و شیرین وجود دارد، به داستان تحرک و پویایی می‌بخشد و داستان را برای خواننده ملموس‌تر می‌سازد.

۲-۴- گفت‌وگوهای حکمی

حکمت در لغت به معنای «فلسفه، علت، سبب، پند و اندرز و...» (انوری، ۱۳۸۴: ذیل حکمت) است. گفت‌وگوهای حکمی در اینجا، هم به نوع تعلیمی و هم بر پند و اندرز دلالت دارد. موعظه بیشترین بخش گفت‌وگوهای لیلی و مجنون را تشکیل می‌دهد و شامل موارد زیر است:

- نصیحت مجنون برای دست کشیدن از عشق لیلی (نظامی، ۱۳۸۸: ۷۳)

کاینجا به از آن عروس دلبر	هستند بتیان روح پرور...
در پیش صد آشنا که هستی	بیگانه چرا همی پرستی
مجنون چو شنید پند خویشان	از تلخی پند شد پریشان
زد دست و درید پیرهن را	کاین مرده چه می‌کند کفن را
آن کز دو جهان برون زند تخت	در پیرهنی کجا کشد دست

(همان: ۷۳)

- سفارش خویشان به پدر مجنون برای بردن او به کعبه و شفا گرفتن (همان: ۷۹) / - پند پدر مجنون به وی برای برگشتن به خانه (همان: ۸۵-۹۱)

چون دید پدر، سلام دادش	بس دلخوشی تمام دادش
مجنون چو صلابت پدر دید	در پای پدر چو سایه غلتید
کای تاج سر و سریر جانم	عذرم پیذیر، ناتوانم...
چون دید پدر به حال فرزند	آهی بزد و عمامه بنگند
گفت: ای ورق شکنج دییده	چون دفتر گل ورق دریده

(همان: ۸۵-۸۷)

- گفت‌وگوی مجنون و پدرش و نصیحت پدر برای برگشتن به خانه (همان: ۱۵۱-۱۵۹) / - اصرار سلیم عامری، دایی مجنون هنگام ملاقات او برای جامه پوشیدن و غذا خوردن (همان: ۱۹۹-۲۰۲) / - آمدن مادر مجنون به دیدن او و پند دادن مجنون (همان: ۲۰۳-۲۰۵). گفت‌وگوهای حکمی در خسرو و شیرین را به دو نوع «موعظه» و گفت‌وگوی «علمی» می‌توان تقسیم کرد.

- موعظه

- از میان گفت‌وگوهای پندآمیز، درخواست مهین بانو از شیرین برای پاکدامن ماندن (نظامی، ۱۳۹۳: ۱۱۹-۱۲۱) و پند دلسوزانه‌ی او به شیرین و پس از آن، عهدی که شیرین با مهین بانو درباره‌ی لزوم ازدواج رسمی می‌بندد مهمترین گره و تعلیق داستانی را در کتاب ایجاد می‌کند؛ اما دیگر گفت‌وگوهای پندآمیز، کارکرد کنشی ندارند و همگی در جهت طرح مباحث اخلاقی و عمق بخشیدن به داستان آمده است که شامل موارد زیر است: / - نصیحت مهین بانو به شیرین برای صبرکردن در غم فراق (همان: ۱۷۳-۱۷۶) / - خطابه‌ی خسرو در جمع درباریان پس از شنیدن مرگ بهرام چوبین (نظامی، ۱۳۹۳: ۱۸۲-۱۹۰) / - سفارش شیرین به خسرو برای باده نخوردن در شب زفاف / - حکایت در مورد پیری که از زبان نظامی روایت می‌شود (همان: ۳۹۶-۳۹۷) / - دلداری خسرو و شیرین به یکدیگر به خاطر در بند بودن (همان: ۴۱۴-۴۱۷)

- گفت‌وگوهای علمی

- گفت‌گوی خسرو با بزرگ‌امید (همان: ۳۹۹-۴۱۰) درباره‌ی امور مختلف، گفت‌وگویی علمی است که به ترغیب شیرین صورت می‌گیرد. چرا که شیرین در روایت نظامی «به یک وجدان ملامتگر شاه تبدیل می‌یابد که گاه در اوج لحظه‌های غرور و بیخودی به پهلوی شاه می‌زند و او را الزام به تامل و اندیشه در کار جهان می‌کند و شاه به ترغیب او مربی و مشاور و وزیر خود بزرگ‌امید را نزد خود می‌خواند و می‌کوشد از او چیزی در باب احوال عالم و اسرار جهان بیاموزد». (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۱۰۶) این گفت‌وگو در واقع آخرین قدم برای تعالی یافتن خسرو پیش از مرگ است.

۱-۴-۲- مقایسه

گفت‌وگوهای حکمی در لیلی و مجنون شامل پند و اندرز دیگران به مجنون می‌شود که در پیکره‌ی اصلی روایت قرار می‌گیرد. واکنش صریح مجنون، گرمی و هیجان به داستان می‌بخشد. چنانکه مشاهده شد، پند و اندرز بیشترین بخش گفت‌وگوهای لیلی و مجنون را تشکیل می‌دهد که با محتوا و درون‌مایه‌ی این داستان کاملاً همسو و هم‌جهت است. نظامی با استفاده از گفت‌وگوهای پندآمیز و واکنش تند مجنون، این مفهوم را القا می‌کند که عاشق پندپذیر نیست اما این نوع گفت‌وگو در خسرو و شیرین مشاهده نمی‌شود چرا که شخصیت‌های این داستان همواره

رفتاری سنجیده و ملوکانه دارند، به طوری که شیرین در آغاز راه عشق، در مقابل نصیحت مهین-بانو برای پاکدامن بودن سر تسلیم فرود می‌آورد، اما مجنون به هیچ عنوان پذیرای پند نیست.

۵-۲- گفت‌وگوهای محرک عمل (ایجاد انگیزه کنش)

اگرچه در دیالوگ‌های دیگر نیز عامل یا عواملی برای کنش شخصیت‌ها وجود دارد اما این گفت‌وگوها به منظور ایجاد اتفاقات جدید در داستان آمده است و با ایجاد مانعی در راه شخصیت‌های اصلی داستان، گره و تعلیق به وجود می‌آورد، همچنین داستان را از تکرار رها کرده، به آن هیجان می‌بخشد. در منظومه‌ی لیلی و مجنون گفت‌وگوهای مستقلی با این محتوا وجود ندارد، به طور ضمنی عتاب مجنون با نوفل که او را به جنگی دوباره با قبیله‌ی لیلی مصمم می‌کند، می‌توان ذیل نوع محرک عمل قرار داد. زیرمجموعه‌ی این نوع گفتگو در خسرو و شیرین مواردی است چون:

- خبرهای تضریبی: در این نوع گفت‌وگوها، فردی فرومایه به قصد فتنه‌انگیزی یا سخن‌چینی خبری نزد شخصیت‌های داستان می‌برد: / - ماجرای «عشرت خسرو در مرغزار و سیاست هرمز» (نظامی، ۱۳۹۳: ۴۵) / - تضریبی که باعث مرگ فرهاد می‌شود. (همان: ۲۵۵-۲۵۸)

- گزارش دادن: خبرهایی که اطرافیان خسرو به اطلاع او می‌رسانند باعث انجام اعمالی از جانب خسرو می‌شود و اتفاق جدیدی را در داستان ایجاد می‌کند. این گفت‌وگوها شامل موارد زیر است:

- «خبر دادن به خسرو درباره‌ی فرهاد و عاشق شدن او بر روی شیرین» (نظامی، ۱۳۹۳: ۲۲۶-۲۲۸) پس از این گزارش، خسرو درباره‌ی ماجرای فرهاد رای‌زنی می‌کند و تصمیم می‌گیرد که با فرهاد رودررو سخن بگوید. تمام این اتفاقات در قالب دیالوگ بیان می‌شود. / - خبریافتن خسرو از رفتن شیرین نزد فرهاد» (نظامی، ۱۳۹۳: ۲۵۴) که خسرو را پس از مشورت با بزرگان دربار بر آن می‌دارد که قاصدی نزد فرهاد فرستد تا پیش از تمام شدن کار کوه، او را به کام مرگ بفرستد. / - «سخن گفتن درباریان درباره‌ی زیبارویان جهان و شرح حال شکر اصفهانی» (نظامی، ۱۳۹۳: ۲۷۸-۲۷۹) که باعث می‌شود خسرو در عشقبازی اساسی نو نهد و به سوی اصفهان سفر کند.

- ورود رقیب در داستان: - پیشنهاد شاپور به شیرین برای ساختن جوی شیر (همان: ۲۱۶-۲۱۷) / - درخواست شیرین از فرهاد برای ساختن جوی شیر (همان: ۲۱۹-۲۲۰) که مقدمه‌ی ورود

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

۵۳ | A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in Nizami's...

فرهاد به داستان، عاشق شدن او و تحریک خسرو برای سرسپردن در برابر شرط شیرین را به دنبال دارد.

۶-۲- گفت‌وگوهای استعلامی

گفت‌وگوهای استعلامی گفتگوهایی هستند که در جهت خبریافتن و اطلاع حاصل کردن از چیزی یا پرسیدن و جويا شدن حال کسی شکل می‌گیرد و در لیلی و مجنون شامل موارد زیر است:

- پرسش از مجنون به خاطر جنگیدن با نوفل و جنگیدن علیه قبیله‌ی لیلی در میدان جنگ (نظامی، ۱۳۸۸: ۱۱۲) / - پرسش از مجنون به خاطر پاک کردن نام خود از کنار نام لیلی (همان: ۱۶۶-۱۶۹) / - گفت‌وگوی شاه با فردی که پیش سگان گرسنه انداخته شده اما سگ‌ها به او آسیب نمی‌زنند. (همان: ۱۷۱-۱۷۲)

در خسرو و شیرین نیز این نوع گفت‌وگو مشاهده می‌شود: - گفت‌وگوی شاپور و موبدان (نظامی، ۱۳۹۳: ۵۸) برای آگاهی یافتن از محل اقامت شیرین:

که فرداجای آن خوبان کدام است؟	کدامین آب و سبزشان مقام است؟
خبر دادندش آن فرزانه پیران	ز نزهتگاه آن اقلیم گیران
که در پایان این کوه گرانسنگ	چمنگاهیست گردش بیشه‌ای تنگ
سحرگه آن سهی سروان سرمست	بدان مشکین چمن خواهند پیوست

(همان: ۵۸)

این گفت‌وگو زمینه صحبت شیرین و شاپور را فراهم کرده، علاوه بر آن نمایانگر شخصیت شیرین و ندیمان‌ش تا قبل از فراق خسرو یعنی اهل تفرج و شادی بودن نیز هست. / - گفت‌وگوی شیرین و ندیمان درباره‌ی عکس خسرو، مرتبه‌ی اول (نظامی، ۱۳۹۳: ۶۰) و مرتبه‌ی دوم (همان: ۶۲) / - پرس و جوی ندیمان شیرین برای شناختن او (نظامی، ۱۳۹۳: ۸۹) / - آگاهی دادن شاپور خسرو را از شیرین (همان: ۹۹-۱۰۲): در این گفتگو شاپور ماجرای کشیدن تصویر خسرو، فرستادن شیرین به سمت درگاه شاه را گزارش می‌دهد و خسرو یقین می‌یابد که آنکه در چشمه دیده دلدارش، شیرین بوده است. / - خبرگرفتن خسرو از مهین بانو درباره‌ی شیرین (همان: ۱۰۳-۱۰۴) / - گفت‌وگوی شیرین و شاپور (همان: ۳۵۲-۳۵۳) هنگامی که شیرین با لباس مردانه قصد وارد شدن به بزم خسرو را دارد. / - پرسش خسرو از شاپور در مورد تعبیر

خواب (نظامی، ۱۳۹۳: ۳۵۳-۳۵۴) که در واقع حاوی صنعت براعت استهلال و مقدمه‌ای است برای وصال خسرو و شیرین.

۱-۶-۲- مقایسه

گفت‌وگوهای استعلامی در لیلی و مجنون برای ایجاد شگفتی در مخاطب و برای نشان‌دادن چهره‌ی متفاوت مجنون به کار رفته است که با درون مایه‌ی داستان کاملاً هماهنگ است. این گفت‌وگوها در خسرو و شیرین، کارکرد متفاوتی دارد. مقدمه‌ای برای تصمیم گرفتن یا انجام دادن کاری است و یا اطلاعات جدیدی به شخصیت‌ها می‌دهد؛ موقعیت آن‌ها را در داستان مشخص می‌سازد و گاه از نظر شخصیت‌پردازی نیز قابل توجه است.

۲-۷- مناظره

مناظره در لغت به معنای «در امری با هم بحث و گفتگو کردن است و در شعر آن است که شاعر یا نویسنده، دو طرف را در برابر هم قرار دهد و آن‌ها را بر سر موضوعی به گفتگو وادار کند» (داد، ۱۳۷۸: ۴۵۰) مناظره خسرو و فرهاد (نظامی، ۱۳۹۳: ۲۳۳-۲۳۶) از زیباترین مناظره‌های زبان فارسی است و جلوه‌ی درخشانی در منظومه‌ی «خسرو و شیرین» دارد. نظامی «با استفاده از این شگرد نمایشی، مخاطب را کاملاً با فضای داستانی درگیر می‌کند و با ایجاد گفت‌وگو بین شخصیت‌های داستان، کاستی‌های موجود در معرفی شخصیت‌ها را از می‌برد.» (نوروزی، ۱۳۸۸: ۱۶۱). جملات مناظره از لحاظ ساختاری کوتاه و پرشتاب است، درگیری و کشمکش ایجاد می‌کند و باعث ایجاد تنش و هیجان در داستان می‌شود. شخصیت فرهاد و خسرو را به نمایش می‌گذارد، موانع جدیدی بر سر راه خسرو و فرهاد ایجاد می‌کند، هدف‌های شخصیت‌های داستان را یادآوری می‌کند و توجه خواننده را برای خواندن ادامه مطلب در سطح بالایی نگاه می‌دارد. اما با تسامح می‌توان گفت‌وگویی را که بین خسرو و شیرین به خاطر مرگ فرهاد و مریم روی می‌دهد (همان: ۲۶۳-۲۶۵ و ۲۶۸-۲۷۱) نوعی مناظره دانست که در آن هرکدام به طعنه مرگ معشوق خود را تسلیت می‌گویند. مناظره در داستان لیلی و مجنون وجود ندارد، چرا که در این داستان شخصیت‌ها بالاخص عاشق و رقیب هرگز یکدیگر را نمی‌بینند و مجال گفت‌وگو بین آن‌ها پیش نمی‌آید.

۳- نتیجه

- نیمی از ساختار داستانی خسرو و شیرین و حدود ۲۸ درصد از داستان لیلی و مجنون با عنصر گفت‌وگو پیش می‌رود که این گفت‌وگوها در خسرو و شیرین علاوه بر بسامد بالا، تنوع و کارکردهای بیشتری نسبت به داستان لیلی و مجنون دارد.

- گفت‌وگوهای طلبی در لیلی و مجنون به شخصیت‌پردازی و تعلیق داستان کمک می‌کند درحالی که در خسرو و شیرین علاوه بر این موارد، عاملی در جهت گره‌گشایی روایت است. مهمترین عامل ایجاد تنش در داستان خسرو و شیرین گفت‌وگوهایی است که در آن خسرو از شیرین درخواست وصال دارد و در واکنش به آن مضامینی چون: عتاب، تهدید، توصیف و شرح حال، تفاخر و بهانه‌آوردن مشاهده می‌شود؛ در لیلی و مجنون برخلاف خسرو و شیرین درخواستی از سوی مجنون خطاب به لیلی وجود ندارد؛ اما این گفت‌وگوها همراه با توصیف حالات پریشان مجنون است و دلیلی است مبنی بر پاسخ منفی شخصیت‌هایی چون پدر لیلی به درخواست خواستگاری پدر مجنون.

- توصیف شخصیت‌ها در لیلی و مجنون به طور مستقیم از زبان نظامی بیان می‌شود در حالی که در خسرو و شیرین توصیف شخصیت‌ها در گفتگوها تجلی پیدا می‌کند. بسامد افعال مضارع در گفت‌وگوهای خسرو و شیرین به داستان تحرک و پویایی بخشیده است و در لیلی و مجنون بسامد افعال ماضی در توصیف شخصیت‌ها، حضور نظامی را به عنوان راوی در داستان پررنگ‌تر ساخته است.

- در لیلی و مجنون گفت‌وگوهای حکمی که بیشتر در بردارنده‌ی اندرز دادن به مجنون است با محتوای داستان و حالات مجنون کاملاً همسو و هم‌جهت است. در حالی که در خسرو و شیرین به جز گفت‌وگوی شیرین و مهین‌بانو و تعهد شیرین برای ازدواج رسمی با خسرو که در داستان گره و تعلیق ایجاد می‌کند، دیگر گفت‌وگوهای حکمی تنها برای گسترش ابعاد اخلاقی داستان آمده است.

- گفت‌وگوهای محرک عمل، تنها در خسرو و شیرین مشاهده می‌شود و شامل: خبرهای تضریبی، گزارش دادن و ورود رقیب به داستان است که در قالب گفت‌وگو اتفاق می‌افتد.

- گفت‌وگوهای استعلامی در لیلی و مجنون برای نشان دادن چهره‌ی متفاوت مجنون و بیان علتِ اعمال عجیب مجنون به کار رفته است و در خسرو و شیرین این نوع گفت‌وگو مقدمه‌ی تصمیم‌گیری یا کنش و همچنین بیانگر ویژگی شخصیت‌های داستان است.

- مناظره که در خسرو و شیرین شامل گفت‌وگوی خسرو و فرهاد می‌شود کارکردهایی نظیر ایجاد تنش و کشمکش، تبیین شخصیت خسرو و فرهاد، یادآوری اهداف شخصیت‌های داستان و جلب توجه مخاطب برای خواندن ادامه‌ی داستان است.

۴- منابع

۱- آلت، میریام، ، **رمان به روایت رمان‌نویسان**، ترجمه‌ی علی محمد حق‌شناس، تهران: مرکز، چاپ اول، ۱۳۶۸.

۲- انوری، حسن، **فرهنگ بزرگ سخن**، تهران: سخن، چ چهارم، ۱۳۸۶.

۳- بیشاپ، لئونارد، **درس‌هایی درباره‌ی داستان‌نویسی**، ترجمه‌ی محسن سلیمانی، تهران: سوره‌ مهر، چ پنجم، ۱۳۹۱.

۴- حسنی جلیلیان، محمدرضا و دیگران، «مقایسه و تحلیل شخصیت‌پردازی نظامی و دهلوی در گفتگوهای لیلی و مجنون»، فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی، س دهم، ش سوم، صص ۵۵-۷۲، ۱۳۹۷.

۵- داد، سیما، **فرهنگ اصطلاحات ادبی** (واژه‌نامه‌ی مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی به شیوه‌ی تطبیقی و توضیحی)، تهران: مروارید، ۱۳۸۷.

۶- درپر، مریم و محمد جعفر یاحقی، «**تحلیل روابط شخصیت‌ها در منظومه‌ی لیلی و مجنون نظامی**»، مجله‌ی بوستان ادب، دوره‌ی دوم، ش سوم، صص ۶۵-۸۹، ۱۳۸۹.

۷- ربیعی مزرعه‌شاهی، الهه و محمدرضا موحدی، «**بررسی عناصر داستانی در خمسه‌ی نظامی**»، فصلنامه تخصصی علوم انسانی دانشگاه قم، صص ۱۲۵-۱۵۵، ۱۳۸۹.

۸- زرین‌کوب، غلامحسین، **پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد** (درباره‌ی زندگی، آثار و اندیشه‌ی نظامی)، تهران: سخن، چ هفتم، ۱۳۸۶.

مقایسه تأثیر گفت‌وگو بر کنش داستانی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی

۱۵۷ A Comparative Study of the Effect of Dialogue on Action in Nizami's...

- ۹- شیرکوند، وحیده و سید احمد حسینی، «گفت و گو و شخصیت پردازی نمایشی در منظومه غنایی خسرو و شیرین نظامی»، فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی واحد بوشهر، صص ۱۶۷-۱۸۰، ۱۳۹۳.
- ۱۰- عبدالمهدی، علی و دیگران، «عشق مجنون در آینه روانکاوی»، پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال سیزدهم، ش ۲۵، صص ۶۱-۷۸، ۱۳۹۴.
- ۱۱- فورستر، ادوارد مورگان، جنبه‌های رمان، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۲.
- ۱۲- کمپتون، گلوریا، گفت‌وگو نویسی، ترجمه فهیمه محمد سمسار، چ اول، تهران: سوره مهر، ۱۳۹۲.
- ۱۳- محمودآبادی، اشرف و علی‌اصغر باباصفری، «تحلیل عناصر داستانی در خسرو و شیرین نظامی و ناظر و منظور وحشی بافقی»، فصلنامه بهارستان سخن، سال چهاردهم، ش ۳۸، صص ۱۴۵-۱۷۰، ۱۳۹۶.
- ۱۴- مشهدی، محمدمیر و اسحق میربلوچزائی، «عنصر کشمکش در منظومه خسرو و شیرین»، پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال یازدهم، ش ۲۵، صص ۱۶۳-۱۸۰، ۱۳۹۲.
- ۱۵- میرصادقی، جمال، عناصر داستان، تهران: سخن، چ نهم، ۱۳۹۴.
- ۱۶- میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی، واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی: فرهنگ تفصیلی اصطلاح‌های ادبیات داستانی، ویراست دوم، تهران: مهناز، ۱۳۸۷.
- ۱۷- نظامی، الیاس بن یوسف، خسرو و شیرین، تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره، چ پانزدهم، ۱۳۹۳.
- ۱۸-، لیلی و مجنون. تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره، چ نهم، ۱۳۸۸.
- ۱۹- نوروزی، زینب، «نقد ساختاری مناظره خسرو و فرهاد در منظومه غنایی خسرو و شیرین»، پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال هفتم، ش ۱۲، صص ۱۵۹-۱۷۸، ۱۳۸۸.
- ۲۰- یونسی، ابراهیم، هنر داستان‌نویسی، تهران: سهروردی، چ چهارم، ۱۳۶۵.

- 21- Halsey, Charles Srorrs, (1834). *an Etymology of Latin and Greek*, Boston: Ginn, Heath. (1834).
- 22- *Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy*, Edit by Philips.D. (Denis) C, California: Sage Publication. (2014)
- 23- Laertius, Diogenes, **Lives and Opinions of Eminent Philosophers**, translated by C. D. Yonge, London: Bohn. (1853).
- 24- Morrell, Jessica Page. **Between the Lines (master the subtle elements of fiction writing)**. U.S.A: Writers Digest Books. (2006)
- 25- Spranzi, Marta. (2011). **Art of Dialectic and Rhetoric**. Netherlands, Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, (2011).